

Розділ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)+338+343.37"1991–2004"

СЕРГІЙ АЛЕКСЕЄВ

м. Краматорськ

aleks.s.v@bk.ru

ФОРМУВАННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1991–2004 рр.): ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА НАСЛІДКИ

Проблема тінізації економіки України була однією з найскладніших соціально-економічних проблем перехідного періоду до ринкової економіки. Процеси тінізації охопили не тільки економічні, а й соціальні і політичні відносини. У статті розглянуті основні соціально-економічні, політичні, правові та інші передумови і фактори, що впливали на процес формування та розвитку тіньової економіки в Україні у 1991–2004 роках. З історичної точки зору проаналізовані основні причини, тенденції, особливості та наслідки формування тіньового сектору економіки в пострадянській Україні.

Ключові слова: Україна, перехідний період, ринкові реформи, тіньова економіка, тіньовий капітал, економічна злочинність, корупція, тіньова політика.

Ринкова трансформація економічних відносин в пострадянській Україні супроводжувалась поширенням численних проблем, серед яких однією з найбільш гострих стала проблема зростання тіньової економіки. Незважаючи на певні зусилля з боку молодшої української держави щодо її обмеження, тіньова економіка в перехідний до ринку період продовжувала своє формування і зростання в економіці країни. Більше того, процеси тінізації охопили не тільки економічні, а й політичні і соціальні відносини.

Історія економічних відносин свідчить, що тіньова економіка у своєму первісному вигляді народилася давно, але існує і проявляє себе у різних формах до нашого часу. Отже, тіньова економіка – це одна з найбільш складних проблем не тільки сучасної незалежної України, а й багатьох країн світу. Але, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. найбільш гостро проблеми тінізації економіки заявили про себе у постсоціалістичних країнах Європи. А серед країн Центральної та Східної Європи та на пострадянському просторі за масштабами тіньового сектору Україна, на жаль, утримувала і продовжує утримувати одну із перших позицій.

Економічне становище України в перехідний до ринку період характеризувалося значним поширенням масштабів тіньової економіки та посиленням її впливу на соціально-економічне життя суспільства. Тому проблема тінізації економічних відносин в Україні була і залишається актуальною і потребує подальшого дослідження.

Але при цьому зазначимо, що, можливо, через значну складність та протирічність цього процесу, проблема формування тіньової економіки в Україні в перехідний до ринку період поки що не користується популярністю серед дослідників новітньої історії України і залишається малодослідженою.

Проте вже набутий в Україні практичний досвід спостереження та дослідження тіньової економіки протягом 1991–2004 рр. знайшов певне висвітлення в публікаціях державних службовців, фахівців з державного управління, науковців, економістів, соціологів тощо. Тут варто вказати, перш за все, на загальні наукові праці 1990-х років, в яких розглядаються теоретичні аспекти, закономірності, механізми функціонування та напрями стратегії обмеження тіньової економіки в Україні [6; 15].

Особливості тіньового сектора економіки України та шляхи його легалізації аналізують автори монографії за редакцією З. С. Варналія [14]. Різні аспекти генезису, впливу тіньового сектора на розвиток економіки, його масштаби, обсяги та соціально-економічні наслідки аналізують у своїх працях П. Пушкаренко, Н. Логвиненко, В. Базилевич, І. Мазур, В. Прісняков, С. Баранов [1; 2; 9; 11] та інші дослідники.

І все ж таки, остаточно нез'ясованими залишаються причини, історичні особливості, вплив соціально-економічних та політико-правових чинників на процес формування тіньової економіки в пострадянській Україні. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне продовжити вивчення зазначеної проблеми з точки зору сучасного розуміння ситуації.

У пропонованій статті ми поставили за мету проаналізувати історичні, соціально-економічні, політико-правові та інші фактори, що впливали на процес формування та розвитку тіньового сектора економіки України в пострадянські часи. Це дасть нам можливість визначитись у питаннях про тенденції, особливості, економічні, політичні й соціальні наслідки тінізації економіки України в перехідний до ринку період.

Починаючи безпосереднє висвітлення проблеми, зазначимо, що тіньова економіка дісталася незалежній Україні, по-перше, як спадщина від тоталітарного минулого. В СРСР тіньова економіка в різних масштабах була присутня практично на всіх етапах його розвитку. Але поширення її обсягів почалося з гальмування темпів економічного зростання наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років. В цей період часу тіньова економічна діяльність в СРСР по суті стала вже одним з елементів соціально-економічної системи.

Головними факторами поширення тіньових економічних відносин в СРСР були тотальна монополізація виробництва державою, відсутність легальної приватної власності та ігнорування державою неформального сектору економіки. Отже, розвиток тіньової економіки до початку 1990-х років по суті був реакцією певних прошарків населення на необґрунтоване застосування жорсткої системи адміністративно-командних методів управління.

Зазначимо, що ще у 1970-х–1980-х роках стали з'являтися люди з підприємницькими задатками, які певною мірою намагалися проявити свої здібності. На думку багатьох авторів, робота в комсомолі, наприклад, давала можливість проявити такі підприємницькі задатки, як діловитість, ініціатива, готовність до ризику. Саме з активістів комсомолу формувались функціонери КППС, номенклатурні працівники тощо. Пізніше саме ці люди успішно почали працювати в комерційних структурах в перші роки перебудови.

Варто зазначити, що, починаючи з 1970-х років, відбувається зрощення тіньової економіки з криміналом. Важливу роль в існуванні організованої економічної злочинності відігравали покровителі з вищих ешелонів влади. За даними ВНДІ МВС СРСР у 1989 році в державі існувало 508 злочинних угруповань та 208 суперугруповань, кожне з яких нараховувало не менше 50 осіб. Ці групи займалися кримінальними операціями різного роду з обігом на суму майже 100 млн. крб. на рік. Кількість групових розкрадань за два останніх десятиріччя існування Радянського Союзу зросла у 6 разів, а розмір заповдіяного збитку зріс у 12 разів [12, 33].

У другій половині 1980-х років обсяг тіньової економіки в СРСР оцінювався спеціалістами у 70–90 млрд крб. на рік. Чисельність зайнятих у цьому секторі наближалась до 30 млн осіб. У 1985 році офіційно в СРСР було зареєстровано 64 тис. осіб, які вже займалися приватною практикою. Під час державного планування відповідним чином урахувувались тіньові господарські процеси. У цей час кожний третій карбованець не повертався у банк, а обертася каналами тіньової економіки [5, 45].

За даними експертів, у 1990 р. у тіньовій економіці працювало понад 20% працездатного населення. Послугами тіньовиків користувалися до 70% тих, хто купував одяг, 57% – продукти харчування, 35% – ліки і т. п. Загальна сума тіньових послуг населенню в СРСР наприкінці 1980-х років становила майже 22 млрд крб., при річному обороті тіньового капіталу у 70–80 млрд крб. Такий вид підприємництва став компенсатором викривлених господарських відносин в країні, що виправляв диспропорції радянської планової економіки [10, 36].

Наприкінці 1980-х років під час перебудови керівництво СРСР на чолі з М. С. Горбачовим зробило спробу здійснити економічні реформи, у результаті чого були прийняті революційні за своїм характером закони «Про кооперацію у СРСР» та «Про державне підприємство». Ці закони оформили приватне підприємство та поширили економічні свободи державних підприємств. Але, це створило базу до ще більш міцного злиття державних підприємств та комерційних структур і до неконтрольованого перерозподілу ресурсів.

Із здобуттям у 1991 р. незалежності України, розпочався процес ринкової трансформації економічних відносин. Україна була однією з найбільш інтенсивно розвинутих республік колишнього СРСР, з потужним промисловим, аграрним та науково-технічним потенціалом. Але під впливом популярних у той час ідей монетаризму перехід до ринку почав здійснюватися без належного наукового обґрунтування ідеології так званої «шокової терапії». За прикладом Росії було здійснено необмежену лібералізацію цін, під гаслами невтручання держави в господарську діяльність почалася форсована руйнація Держснабу та інших центральних збутових організацій. Наслідком цього стали процеси обвального спаду товарного виробництва, зменшення ВВП, розкрадання державного майна. Це стало результатом не лише окремих помилок поточної політики, а й серйозних прорахунків у визначенні здійснюваного з 1991 р. курсу економічних реформ.

Зазначимо, що прийняті у той час закони, укази Президента і постанови уряду України загалом були спрямовані на створення приватнопідприємницької економіки. Загальновідомо, що перехід від державної форми власності на засоби виробництва до приватної здійснювався на основі приватизації. Але, внаслідок безконтрольності з боку держави та зловживань з боку осіб, які мали тіньові капітали, процес приватизації великою мірою сприяв зміцненню економічного потенціалу тіньового сектору економіки. Більше того, розпочатий в країні процес приватизації державного майна поступово перетворювався на криміногенний.

Варто вказати, що раптова ліквідація консолідуючої ролі комуністичної партії утвори-

ла хаос на території колишнього СРСР. За таких умов першою, що почала накопичувати капітал, стала найбільш організована на той час структура – криміналітет. Більшою чи меншою мірою це чітко проявилось і в Україні. Другою, але більш могутньою силою, яка проявила себе і об'єдналася, стала колишня номенклатура. Ейфорія псевдodemократії, відсутність сильних політичних об'єднань і партій, слабкість релігії тощо, у наслідку і призвели до зрощування криміналітету з владою [9, 5]. Все це і призвело до того, що саме у 1990-ті роки тіньова економіка досягла небачених масштабів, вразивши практично усі сфери життя українського суспільства.

Соціально-економічна криза початку 1990-х років призвела до зростання ступеня тінїзації суспільно важливих сфер економіки України. Розпочався процес поєднання економічної злочинності із загальнокримінальною. Набули поширення такі її форми, як фіктивне підприємство, переведення державного майна в акціонерні товариства, налагодження зв'язків державних службовців із кримінальними угрупованнями, нелегальний експорт капіталу тощо [7, 131].

На думку багатьох дослідників, у перші роки після проголошення Україною незалежності, різкий зріст тіньової діяльності був також обумовлений тим, що ринкові перетворення проводились без ґрунтовної наукової підготовки. Концепція перетворень не враховувала менталітет та культуру українського народу. Реформування проводилось за західними та російськими сценаріями. Під час ринкових перетворень були допущені вагомі помилки та прорахунки: обвальна лібералізація цін; різкий розподіл суспільства на заможних та бідних; створення системи жорсткого податкового пресу; послаблення контролю та покарань за економічні злочини [5, 45].

Розширення масштабів тіньового сектору заклало фундамент для поглибленої криміналізації економічного, політичного й соціального життя суспільства. У 1-пол. 1990-х років про тіньову економіку в Україні та боротьбу з нею мова взагалі не йшла. Її розмах сягав просто астрономічних показників та охоплював усі сфери життя суспільства. Це був етап неконтрольованого нагромадження тіньового

капіталу. Він тривав з 1990 до 1993 року. Для цього етапу були характерні абсолютна відсутність контролю з боку держави над тіньовими потоками, розквіт бандитизму та «чорних ринків» [3, 152–153].

На думку більшості експертів з цієї проблеми, найвищими темпами тіньова економіка в Україні розвивалася у 1994–1998 роках, коли її обсяги за деякими оцінками сягали 65% ВВП. На той час тіньовий сектор охопив більшу частину промислового виробництва, сільського господарства та приватизації.

Отже, з початку 1990-х років рівень тінізації в Україні значно підвищився (див. табл. 1) [1, 37]. Як видно з таблиці, свого максимального значення рівень тіньового сектора досяг у 1997 році – 43,5% від ВВП. Починаючи з 1998 р. масштаби тіньової економіки дещо знизились. У 2003 р. за даними Президента України Л. Д. Кучми вони становили 35% ВВП. Зазначена динаміка обсягів тіньової економіки в основному збігалася з міжнародними експертними оцінками, у т. ч. і з розрахунками фахівців Світового банку. Існували більш оптимістичні оцінки – близько 20% (Держкомстат України) та більш песимістичні – 45% [8, 146].

Можна виділити низку об'єктивних факторів, які певною мірою пояснюють такі значні обсяги тіньової економіки в середині 1990-х років: 1) повільні й непрозорі приватизаційні процеси; 2) високі податки і нерівномірність податкового навантаження; 3) недостатня прозорість податкового законодавства і постійне внесення змін до нього; 4) втручання владних структур усіх рівнів у діяльність суб'єктів господарювання; 5) корупція в органах державної влади та місцевого самоврядування.

Але, бурхливий розвиток тіньової економіки в Україні у 1990-х роках неможливо пов'язувати тільки з ринковими перетвореннями. Радикальні політичні, економічні й соціальні зміни у будь-якій із країн світу завжди характеризувалися активізацією тіньових проявів в економічній діяльності. Подібні економічні процеси були притаманні усім краї-

нам, незалежно від їх рівня та моделі економічного розвитку.

Зауважимо, що тіньова економіка – це дуже складне та протирічне явище. Багато дослідників вважають, що у ринкових системах тіньова економіка стає навіть своєрідним економічним стабілізатором. Відзначаючись високою гнучкістю та динамічністю, вона здатна швидко заповнювати економічні ниші, які створюються внаслідок кризових явищ та неефективного управління. Але за останнє десятиріччя ХХ ст. тіньова економіка в Україні досягла таких обертів, що почала загрожувати економічній та національній безпеці держави. За розрахунками німецької консультативної групи, обсяги тіньової економіки в сукупному ВВП країни становили 39% у 1993 р., 48% у 1994 р. та 51% у 1995 р. Наприкінці 1990-х років частка тіньової економіки в Україні, за оцінками деяких аналітиків підвищилась до рівня 70%. Обсяг тіньового сектора становив щонайменше 350 млрд грн. на рік. Ринки деяких нелегальних товарів істотно перевищували бюджет України. Місткість ринку нелегальної торгівлі природними ресурсами становила близько 20 млрд. дол. [5, 46–47].

Але, на думку окремих авторів, існував і деякий позитивний вплив тіньових процесів на економіку країни, а саме: тіньовий сектор наповнював внутрішній ринок конкурентоспроможною продукцією, стримував інфляційні процеси, безробіття тощо.

Зазначимо, що найбільш небезпечними напрямами прояву та розповсюдження тіньової економіки в Україні в досліджуваній період виступали тіньова політика, корупція та економічні злочини. Тіньова політика представляла собою сукупність заходів по лобюванню корисних інтересів нової кланово-олігархічної еліти тіньового бізнесу. У той період часу в Україні два десятка угруповань заволоділи половиною об'єктів колишньої державної власності. Найбільш багатими і впливовими були дніпропетровські, донецькі, київські, львівські та інші кланово-регіональні групи, до яких входили

Таблиця 1

Рівень тіньової економіки в Україні (1992–2003 рр.)

Роки	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Рівень тіньової економіки (у % до ВВП)	23	26,2	29,7	36,8	42	43,5	42,6	40,4	37,2	35,5	34,8	34,1

відомі політики, і які мали величезні капітали, значна частина яких мала сумнівне походження [11, 45]. Корупція в Україні у той час привернула до себе увагу всього світу, особливо Заходу та США. Чиновнича капіталізація українського суспільства формувала клановий корумпо-капіталізм, що свідчило про початок деградації капіталізму, породженого тіньовою економікою.

Варто вказати, що значну роль у тинізації економічних процесів в Україні у той час також грала соціальна структура сектора домашніх господарств. Досвід промислово розвинених країн показує, що стабілізація економіки досяжна тільки у випадку домінування середнього класу. При малочисельному середньому класі зростає вірогідність монополізації ринків. А наявність значної частини бідних найманих робітників сприяє тинізації економічного життя.

У пострадянській Україні, бідні прошарки населення, незайняті в зупиненому легальному виробництві були змушені працювати у тіньовому секторі, їхати працювати за кордон або жити на державну допомогу по соціальному захисту. Таким чином, розшарування українського суспільства посилювалося, тому що багаті через державну політику організували тіньовий процес зубожіння бідних [4, 9].

Соціально-економічні наслідки функціонування тіньової економіки в Україні в перехідний до ринку період фахівці слушно визначають як протирічні. Деякі ототожнюють її тільки з кримінальною економікою і проголошують суто негативною сферою економічних відносин. Інші розглядають її навіть як зразок найбільш ефективного господарювання в складних умовах перехідного періоду. Є також автори, які вважають, що немає підстав усіх учасників тіньових економічних відносин вважати злочинцями. Але, все ж таки розвиток тіньового сектору більшою мірою мав антисоціальну спрямованість. В наслідок цього тіньова економіка виступала як фактор гальмування соціально-економічного розвитку країни. У тіньовому секторі не відбувалося технічного переозброєння виробництва. Внаслідок несприятливого інвестиційного клімату та обмеженості джерел інвестицій, зменшувався їх обсяг. Посилювалася грошова

деградація, а податковий тягар розподілявся на меншу кількість суб'єктів підприємницької діяльності, які все ще працювали легально. Як наслідок, наближався колапс і легального сектора економіки. Як відомо, за роки незалежності до 2004 р. Україна втратила майже 50% свого промислового та сільськогосподарського потенціалу [11, 48]. У порівнянні з 1990 р. ВВП країни зменшився на 60% [13, 29]. Таким чином, розширення масштабів тіньової економіки в перехідний до ринку період призвело до господарського та технологічного регресу країни.

Але ще більш катастрофічними у пострадянські часи були наслідки тіньової економіки для морального клімату українського суспільства, тому що тинізація деформувала свідомість людей, породжувала в них безнадійність та соціальний песимізм. Так, наприклад, за даними опитувань Українського центра економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, переважна більшість українців вважала, що в Україні порушуються їх права, гарантовані Конституцією: на достатній життєвий рівень для себе і своєї родини (90% опитаних); на охорону здоров'я (81%); на повагу гідності людини (79%); на працю і на можливість цією працею заробляти на життя (79%); на соціальний захист (78%). 25% молодих українців вважали, що в житті рівень і якість освіти не мають значення, головне – багаті батьки, родичі або «свої» люди у владних або комерційних структурах [11, 49].

Великі прибутки від тіньової економічної діяльності робили можливим фінансування виборчих кампаній на всіх рівнях з метою лобіювання та скуповування політичних голосів для прийняття необхідних рішень, а також сприяли призначенню на відповідальні посади «своїх» людей, для проведення через них тіньової політики.

Як зазначав Президент України Л. Д. Кучма у своєму Посланні до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році», «небезпечним для суспільства стало поширення тіньових відносин практично на всі неекономічні сфери. Йдеться про тіньовий політичний та соціальний ринок, наявність тіньового політичного лобізму, тинізацію виборчої системи, неформальну кадрову політику тощо. Це призводить до

значних морально-етичних втрат, правової незахищеності громадян та суб'єктів господарювання, утвердження негативного міжнародного іміджу держави, стримує євроінтеграційні зусилля України» [8, 144].

Безумовно, все це обумовлювало нагальну необхідність розробки та здійснення державної стратегії детінізації української економіки. Перш за все, на це був спрямований Указ Президента України від 20 березня 2001 р. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 січня 2001 року «Про заходи щодо детінізації економіки», у якому затверджувалися основні засади детінізації грошового обігу.

З 1 вересня 2001 р. в Україні почав діяти новий Кримінальний кодекс, який передбачав карну відповідальність за діяльність, пов'язану з відмиванням доходів, отриманих злочинним шляхом. Важливі механізми протидії отриманню незаконних доходів містив і прийнятий у травні 2002 р. Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг». На посилення правової основи протидії відмиванню «брудних» грошей працював і Закон України «Про банки і банківську діяльність», зокрема стосовно ідентифікації банками осіб, які здійснювали сумнівні операції [8, 147].

Про боротьбу з тінізацією економіки йшлося і у щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України у 2002 р. У березні 2002 р. Указом Президента України було затверджено «Заходи щодо детінізації економіки України на 2002–2004 рр.».

Але, оскільки тіньовий сектор економіки підпорядковувався діям економічних законів ринку, то запроваджені переважно силові методи давали лише тимчасовий ефект. Саме на такому підході базувалася Державна програма детінізації економіки на 2001–2004 рр. та стратегія детінізації української економіки, запропонована Президентом України Л. Д. Кучмою у Посланні до Верховної Ради України у 2004 році.

Першочергове значення, перш за все, мало створення сприятливих умов для легальної економічної діяльності на основі максимального врахування інтересів усіх суб'єктів господарювання. Законом України «Про основи

національної безпеки України», який було прийнято у 2003 р., передбачалося подолання тінізації економіки через реформування податкової системи, оздоровлення кредитно-фінансової сфери, припинення відтоку капіталів за кордон та зменшення позабанківського обігу грошей.

Але, незважаючи на зменшення обсягів тіньової економіки, починаючи з 1998 р., активні дії всіх державних структур, докорінно знизити рівень тінізації економіки, злочинності та корупції, зменшити їхній вплив на соціально-економічну ситуацію в державі у той час не вдалося. Тіньова економіка продовжувала набувати організованого характеру. Не було створено чіткого механізму міжвідомчої координації. Це означало, що обрані заходи впливу не враховували значної частини чинників, від дії яких залежав вихід з тіні значної частини української економіки [8, 157].

Подолати тінізацію української економіки та ліквідувати її корумпованість було неможливо тільки за рахунок разових, епізодичних заходів. Ця робота потребувала введення на всіх рівнях державної влади комплексної, науково обґрунтованої системи регулярних заходів та дій, спрямованих на викорінення причин виникнення механізмів здійснення операцій у тіньовому секторі та на їх руйнацію.

Таким чином, підводячи підсумки, ми схильні стверджувати, що:

1. Тіньова економіка дісталася незалежній Україні, по-перше, як спадщина від комуністичного минулого. Особливо значних масштабів тіньова економіка набула у 1980-х роках, зокрема, під час, так званої, перебудови. Логічним завершенням цього процесу став повний занепад державної влади, яка раніше трималася тільки на диктатурі комуністичної партії. Як наслідок, контроль бюрократії та партійно-господарської номенклатури над державною власністю став остаточним.

2. Розпад СРСР дав поштовх новому етапу тінізації, адже йшов процес розбудови молоді незалежної держави, ще не було чітко розробленого ринкового законодавства, державний апарат перебував у процесі формування, а високі податки примушували усіх приховувати свої доходи.

3. Ринкове реформування соціально-економічних відносин в Україні в перехідний період призвело лише до зміни структури, методів та форм тіньової економічної діяльності. Під час переходу від адміністративно-командних форм організації та управління економікою до ринкових відбулося лише перерформування тіньового сектору економіки, його масштабний розвиток та його пристосування до нових умов.

4. В перехідний до ринку період розвитку тіньової економіки в Україні сприяла масштабна корупція, недосконалість законодавства, високі ставки оподаткування, низький рівень оплати праці тощо. Ще однією причиною була недосконалість ринкових відносин, що проявлялася в їх суперечливому та стихійному характері.

5. Бурхливий розвиток тіньового сектору економіки в Україні неможливо пов'язувати тільки з ринковими реформами. Радикальні зміни у будь-якій із країн світу характеризувалися активізацією тіньових тенденцій в економічній діяльності.

Історично тіньовий капітал у процесі свого функціонування був і залишається тісно пов'язаний з владними структурами. Подолати цей зв'язок – найголовніше завдання обмеження та ліквідації тіньової діяльності.

На сучасному етапі без проведення реальної детінізації неможливо досягти стратегічної мети – побудови відкритої конкурентної економіки та забезпечити входження України до ЄС. Детінізація економіки повинна відбуватися за рахунок демократичних перетворень у суспільстві, подальшого розвитку соціально орієнтованих ринкових відносин. Це єдиний вірний шлях і залог соціально-економічного прогресу українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Базилевич В. Методические аспекты оценки масштабов теневой экономики / В. Базилевич, И. Мазур // Экономика Украины. — 2004. — № 8. — С. 36—44.

SERGI ALEKSIEIEV
Kramatorsk

FORMATION OF SHADOW ECONOMY IN POST-SOVIET UKRAINE (1991–2004): HISTORICAL FEATURES AND CONSEQUENCES

The problem of shadowing of the economy of Ukraine was one of the most difficult social and economic problems during the transition period to a market economy. The processes of shadowing have covered not

2. Баранов С. О. Тіньова економіка: сутність, причини, соціально-економічні наслідки та шляхи подолання в Україні [Електронний ресурс] / С. О. Баранов // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. — 2015. — № 3. — С. 47—55. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2015_3_9.
3. Задворних С. С. Періодизація тіньової економіки в Україні від часів СРСР до сучасності [Електронний ресурс] / С. С. Задворних // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Сер. : Економічні науки. — 2012. — Вип. 32(2). — С. 151—154. — Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpchdtu_2012_32\(2\)_35](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpchdtu_2012_32(2)_35).
4. Кліяненко Б. Т. Проблеми трансформації тіньової економіки у легальну / Б. Т. Кліяненко, О. Ю. Чаленко, В. М. Яценко // Економіка промисловості. — 2001. — № 1. — С. 3—10.
5. Леонова О. О. Умови та закономірності формування тіньової економіки в Україні [Електронний ресурс] / О. О. Леонова // Управління розвитком. — 2015. — № 2. — С. 42—49. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uproz_2015_2_9.
6. Мандибура В. О. «Тіньова» економіка та напрями законодавчої стратегії її обмеження / В. О. Мандибура. — К. : Парламентське вид-во, 1998. — 135 с.
7. Побута М. В. Еволюція тіньової економіки в Україні [Електронний ресурс] / М. В. Побута // Економічний аналіз. — 2013. — Т. 14(1). — С. 127—133. — Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2013_14\(1\)_19](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2013_14(1)_19).
8. Послання Президента України до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році. — 190 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0002100-04>.
9. Прісняков В. Ф. Тіньова економіка і методи визначення її обсягу / В. Ф. Прісняков // Фінанси України. — 2001. — № 7. — С. 3—8.
10. Прутська О. Історичний досвід розвитку підприємництва в Україні / О. Прутська // Економіка, фінанси, право. — 2002. — № 9. — С. 32—37.
11. Пушкаренко П. Генезис и социально-экономические последствия теневой экономики / П. Пушкаренко, Н. Логвиненко // Экономика Украины. — 2004. — № 10. — С. 43—49.
12. Самойленко Є. Г. Розвиток тіньової економіки в СРСР : причини та наслідки [Електронний ресурс] / Є. Г. Самойленко // Європейські перспективи. — 2014. — № 8. — С. 28—36. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2014_8_7.
13. Статистичний щорічник України за 2006 рік / за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. П. П. Забродський. — К. : Консультант, 2007. — 552 с.
14. Тіньова економіка : сутність, особливості та шляхи легалізації / за ред. З. С. Варналія. — К. : НІСД, 2006. — 576 с.
15. Турчинов О. В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О. В. Турчинов. — К. : Арт-тек, 1995. — 300 с.

only economic, but also social and political relations. The article examines basic socio-economic, political, legal and other pre-conditions and factors which influenced the process of formation and development of the shadow economy in Ukraine in 1991–2004. Basic reasons, tendencies, features and consequences of formation of the shadow sector of economy in post-Soviet Ukraine are analyzed from the historical point of view.

Key words: Ukraine, transitional period, market reforms, shadow economy, shadow capital, economic crime, corruption, shadow politics.

СЕРГЕЙ АЛЕКСЕЕВ

г. Краматорск

ФОРМИРОВАНИЕ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ В ПОСТСОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ (1991–2004 гг.): ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Проблема тенизации экономики Украины была одной из сложнейших социально-экономических проблем переходного периода к рыночной экономике. Процессы тенизации охватили не только экономические, но и социальные и политические отношения. В статье рассмотрены основные социально-экономические, политические, правовые и другие предпосылки и факторы, которые влияли на процесс формирования и развития теневой экономики в Украине в 1991–2004 годах. С исторической точки зрения проанализированы основные причины, тенденции, особенности и последствия формирования теневого сектора экономики в постсоветской Украине.

Ключевые слова: Украина, переходный период, рыночные реформы, теневая экономика, теневой капитал, экономическая преступность, коррупция, теневая политика.

Стаття надійшла до редколегії 25.04.2017

УДК 94(477)35.073.6:316.485.22-058.232.6"1923/29"

СВЯТОСЛАВ ДАНИЛЕНКО

м. Київ

ovd@ua.fm

ОПІР СЕЛЯН ПОДАТКОВОМУ ТИСКУ В УРСР 1923–1929 рр.

Висвітлюється особливості опору селян податковому тиску, форми протесту і їх динаміку розвитку. Показано кількість скарг, клопотань, які надходили від різних соціальних груп, співвідношення поданих та задоволених заяв платників податку. Виявлено причини радикалізації соціально-політичних настроїв селян, викликаних комбінованим поєднанням єдиного сільськогосподарського податку, самообкладання, впровадження так званого індивідуального порядку оподаткування заможних груп селян.

Ключові слова: податок, опір селян, форми опору, податковий тиск, податкова система, радянська влада, УСРР, експертники, заможні селяни.

В історіографії селянського руху опору, якщо порівняти радянську наукову школу з сучасним історіографічним дискурсом, маємо два протилежних концептуальних підходи: класово-формаційний і теорії тоталітаризму. Представники першого зосереджувалися на проблемах класової боротьби, тобто висвітлення антифеодального, антикапіталістичного руху опору селян, а після перемоги більшовицького жовтневого перевороту – на різних формах контрреволюційних збройних повс-

тань («махновщина», «антоновщина» тощо). Прихильники теорії тоталітаризму схиляються до інших крайнощів: дослідження карально-репресивних методів придушення селянського опору більшовизації соціально-економічних основ функціонування класичного села.

На початку ХХІ ст. почав формуватися своєрідний нейтрально-ліберальний напрям вивчення проблем соціально-економічних відносин в українському селі 1920-х рр. Термін